

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

UKRAINE EUROPE WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 5
In Two Parts

Ukraine–Europe–World: The Historical-and-political and Humanitarian Aspects of Development

**The International Collection of Scientific Works in Honour
of Professor M. M. Alexiyevets**

Part 1

Ternopil – 2010

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 5
У двох частинах

Україна—Європа—Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку

Міжнародний збірник наукових праць на пошану
проф. М. М. Алексієвця

Частина 1

Тернопіль – 2010

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2010. – Is. 5. In Two Parts: Ukraine–Europe–World: The Historical-and-political and Humanitarian Aspects of Development / The International Collection of Scientific Works in Honour of Professor M. M. Alexiyevets. – Part 1. – 373 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 3 (November 23, 2010).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University,
L. M. Alexiyevets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National
Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History,
Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor
(habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**,
Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**,
Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**,
Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
V. P. Kravets, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the National Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of European Researches of
the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Kryp'yakevych Institute of
Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of
History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor
of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in Moscow, Russian Federation,
O. A. Udod, Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education,
Ministry of Education and Science of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, assistant
professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**),
V. I. Yarovyi, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Tkachenko**, Doctor of History, Professor

M. M. Kril, Doctor of History, Professor

V. P. Fisanov, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works is devoted to a well-known Ukrainian scientist, PhD in History, Professor, Honoured Educator of Ukraine, Public Figure, and Pedagogue M. M. Alexiyevets in connection with His Anniversary. It elucidates the Ukrainian outstanding historian's life and activity, his works in such an important area of studies in History as World History as well as in the investigation of the methodological and conceptual foundations of the scientific research works.

The proposed publication presents the papers of Professor's students and his colleague-historians on current problems in the History of foreign countries, foreign political and International Relations, Ukraine's role in the World context, Methodology, Source Study, Historiography, Historical Biography Study, as well as the History of the Ukrainian and Foreign Culture, Education and Science and reviews.

The journal will be useful for scientists, university teachers, school teachers, students and pupils, diplomats and politicians and everybody interested in history of foreign countries and of Ukraine in the world context.

**International Collection of Scientific Works articles of "Ukraine–Europe–World" is registered
by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality**

"Historical sciences". The Decree № 1–05/2, March 10, 2010

(Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:

1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 1. – 373 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 3 від 23.11.2010 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, Дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут європейських досліджень НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ткаченко**, доктор історичних наук, професор
М. М. Кріль, доктор історичних наук, професор
В. П. Фісанов, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць присвячено відомому українському вченому, доктору історичних наук, професору, заслуженому працівнику освіти України, громадському діячу, педагогу Миколі Мироновичу Алексієвцю у зв'язку з ювілеєм. Висвітлюється життєвий і творчий шлях знаного історика в Україні, його доробок в такому важливому напрямку історичних студій як всесвітня історія, а також у дослідженні концептуально-методологічних і методичних основ наукових досліджень.

У запропонованому виданні друкуються праці учнів ювіляра, колег-істориків з актуальних проблем історії зарубіжних країн, зовнішньої політики і міжнародних відносин, місця й ролі України у світовому контексті, методології, джерелознавства, історіографії, історичної біографістики, а також української і зарубіжної культури та освіти, рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів, учителів, студентів й учнів, дипломатів, політиків, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та України у всесвітньоісторичному контексті.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано
Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”.
Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького,
Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Володимир Окаринський. Доктор Володимир Лучаковський (“Лучаківський”) (1838–1903) – громадський діяч, перший українець – бурмістр королівського міста Тарнополя (Тернополя): постать в контексті доби.....	172
Оксана Валіон. Внесок Михайла Грушевського у національно-культурне відродження українського народу в кінці XIX – на початку XX ст.	187
Надія Білик. Постать Тараса Шевченка в культурологічній спадщині Богдана Лепкого	200
Наталія Григоруک. Микола Чубатий – науковець та громадський діяч	205
Тетяна Лахманюк. Громадсько-політична діяльність Івана Горбачевського в Українському вільному університеті.....	214
Андрій Кліш. Кирило Студинський як дослідник полемічної літератури XVI–XVII ст.	220
Леся Костюк. Суспільно-політична та наукова діяльність О. Кандиби-Ольжича (1907–1944 рр.).....	225

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Александр Клименюк. Синергетический інструментарий раскрытия черного ящика исторического явления	234
Оксана Алексієвець. Поняття “точка зору” та аспекти його дослідження... ..	252
Іван Куций. Велике Князівство Литовське в українській науково-історичній думці Галичини XIX ст.: проблема континуїтету “руської” національно-державницької традиції.....	257
Ірина Федорів. Концепція етногенезу східнослов’янських націй у науковій спадщині Мирона Кордуби в контексті історіографічного дискурсу українських й зарубіжних учених першої половини XX ст.	265

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Василь Погорецький. Петро Могила у національно-духовному житті України: історіографія проблеми	273
Юрій Древницький. Громадсько-політична та наукова діяльність В. Старосольського: історіографія проблеми.....	283
Ігор Цепенда. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років.....	292
Інна Боровська. Новий курс Ф. Рузвельта: історіографічні погляди та інтерпретації	297

ІСТОРІЯ

УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

Вадим Ореховський. Російсько-українські церковні відносини у XVII – на початку XVIII ст.	303
Оксана Ятищук. Дослідження з етнографії Слобожанщини у XVIII ст.	310
Володимир Мисик. Дослідження Ігоря Герети Черняхівської культури в с. Чернелів-Руський Тернопільського району.....	318

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Богдан Бутковський. Особливості ідеї слов’янської єдності в епоху національного відродження	328
Олег Білянський. Основні тенденції конституційного процесу в Польщі: законодавчий аспект (1989–1997 рр.)	339
Лілія Романишин. Український жіночий рух в контексті національного відродження наприкінці XX – на початку XXI ст.....	345

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 94(477).02+94(470+571).02+348.819.3

Вадим Ореховський

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Стаття присвячена питанню російсько-українських церковних відносин XVII – початку XVIII ст., результатом яких став неухильний процес інкорпорації Київської митрополії до російської державно-політичної системи та до Московського патріархату.

Ключові слова: Україна, Росія, Київська митрополія, Московський патріархат, церковні відносини, релігійна політика.

Події кінця XVI – початку XVII, протиставили Росію і Україну, загостривши не тільки проблему відносин між народами, але й тісно переплетене з нею релігійне питання.

Ця проблема цікавила і цікавить багатьох дослідників [3; 6; 7; 8; 13]. Її актуальність спонукала автора статті також звернутися до питання російсько-українських церковних відносин XVII – початку XVIII ст.

Метою роботи стало висвітлення змін, що сталися у відносинах між Київською митрополією і Московським патріархатом і які змусили українську і російську політичні еліти вибудовувати нові концептуальні основи їхнього взаємного сприйняття.

Утворення Московського патріархату, що значно підняло авторитет російської церкви і, здавалося, підтвердило вчення про особливу обраність Росії для збереження православ'я, всього лише на декілька років передувало трагічним подіям Смути (1604–1612 рр.). Ця затяжна криза в історії Московської держави була одним з найбільш важких і в той же час переломних моментів в її історії. Припинилося не тільки легітимне царювання в Московії, але і сама столиця, разом з багатьма іншими містами, потрапила до рук іноземних завойовників. Здавалося, що “третій Рим” успадкує долю першого і другого та, загинувши, залишить без захисту не тільки православну віру, а й православну церкву.

Проте країна знайшла у собі сили пережити цей трагічний період. У 1612 р. народне ополчення, сформоване із жителів Нижнього Новгороду, взяло Москву. Наступного року обрання на царство Михайла Романова (1613–1645 рр.) завершило династичну анархію. Ще п'ять років точилася боротьба із Польщею, але у 1618 р. Деулінське перемир'я призвело до відмови поляків від претензій на московський престол. Початок Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) остаточно відвернуло увагу католицької контрреформації від далекої Московії. Росія змогла відпочити від інтервенції та анархії, поступово відроджуючи свої сили.

Але наслідки Смути пов'язані не тільки з економічним занепадом та скороченням чисельності населення. Вони утвердили у російському суспільстві усвідомлення власної країни єдиним православним царством, що у важкій боротьбі з іноземцями відстоювало чистоту своєї віри. Наслідком цього став погляд на зовнішній світ як на світ іновірців, від якого необхідно якщо не ізолюватися, то звести стосунки з ним до мінімуму. Частиною цього світу була й Україна. Один з проявів такого ставлення – рішення собору 1620 р. про неодмінне перехрещення вихідців з Литовської Русі незалежно від того, до якої християнської конфесії вони належали: католицької, греко-католицької або православної [12, с. 21–24]. Подібна підозра у “спаплюженні істинної віри” стосувалася і друкованих видань, що завозилися із

Заходу, адже, як наголошувалося в указі 1627 р., "...книги литовського друку багатьма латинськими ересями наповнені" [3, с. 344–345]. Релігійне неприйняття призводило і до етнічної ворожості.

Однак протягом 40-х рр. XVII ст. у стосунках між Заходом і Сходом намічаються нові тенденції. Усвідомлення необхідності релігійного реформування російського суспільства, підвищення рівня релігійної освіти змушує скористатися досягненнями української церкви. Ведеться переклад богослужбової літератури, з Києва до Москви запрошуються вчені ченці, які знають грецьку. У 1649 сюди приїздить Єпифаній Славінецький та Арсеній Сатановський, а в 1650 р. – Дамаскін Птицький [10, с. 191]. Вони не обмежились дорученням їм перекладом, але видали ще декілька книжок загальноосвітнього змісту. Є. Славінецький переклав з латини праці з географії та анатомії Андрія Брукселенска (Брюсельського), панегирик імператору Траяну Плінія-молодшого. А. Сатановський переклав книгу "Про град царський", енциклопедію, що обіймала найрізноманітніші галузі наук – медицину, історію, природознавство, богослов'я. Результатом їх спільної праці став латино-слов'янський словник. Вчені старці знайшли час і для педагогічної діяльності. Особливо великими були заслуги Є. Славінецького, що давав приватні уроки ряду приватних осіб. За ініціативою боярина Федора Ртищева виник навіть гурток, який розвинув досить активну просвітницьку діяльність. До Російської держави було запрошено близько 30 вчених ченців, що оселилися в Андріївському монастирі під Москвою. Вони мали займатися перекладами та викладати ряд дисциплін бажаним. Крім грецької та латини навчальний курс передбачав і предмети, що опановувалися студентами Київської колегії. Ртищев, який сам був одним із кращих учнів, змушував до цього і представників московської "золотої молоді". В будинках московської знаті київські ченці з'явилися і в якості вихователів юного покоління. Так, цар Олексій Михайлович доручив виховання свого старшого сина Симеону Полоцькому (приїхав до Москви у 1664 р.). Людина надзвичайно освічена, богослов, поет, С. Полоцький виявився ще і талановитим педагогом. Викладання наук для своїх підопічних він проводив у віршованій формі, що було набагато зручніше для засвоєння, аніж тогочасна проза [8, с. 82–84].

Для продовження освіти частина молоді їде за кордон, до українських земель та Польщі. За свідчення патріарха Московського Іоакима : "... некии юноши из царствующего града Москвы восхотели уйти в польское королевство ради учения латинского " [8, с. 84].

Потреба в освіті відобразилася у появі та поширенні навчальної літератури. Протягом чотирьох років (1647–1651 рр.) буквар видавався три рази, накладом 9600 екземплярів. У 1648 р. у Москві була надрукована церковно-слов'янська граматики Мелетія Смотрицького. XVII століття взагалі відмічене зростанням кількості перекладної літератури. Всього можна нарахувати більше 60 праць, що були перекладені з латинської та польської і належали до різних галузей знань: історії, права та політики, військового мистецтва, природничих наук, медицини, космографії, географії, математики та ін. Перекладачами були, як правило, київські вчені. Вони ж складали і праці компілятивного характеру. Науковий рівень всієї цієї літератури був досить невисоким навіть для свого часу. Так, в астрономії панувала теорія, згідно якої навкруги Землі, як центру, обертаються дев'ять небес або небесних сфер з прикріпленими до них планетами. Природознавчі твори були наповнені звістками про фантастичних тварин та надприродні можливості мінералів, – звістками, що залишалися на рівні середньовічних знань [8, с. 84–85].

Нова література проникала до Московської Русі не тільки в перекладах, але і в оригіналах. Звичайно, що іноземними мовами у Москві володіли лише окремі особи. Перед усім це були перекладачі Посольського приказу (переважна кількість їх була іноземцями), які перекладали офіційні документи на замовлення царя. Серед боярства було декілька чоловік, які володіли латиною, і, можливо, ще більше було тих, хто знав польську. Чернігівський єпископ Лазар Баранович, пояснюючи царю Олексію Михайловичу, чому він присвятив одному з царевичів свою книгу "Духовні струни", видану польською, пише: "...вем, яко и вашего пресветлого величества сигклит сего языка не гнушается, но чтут книги и истории лаяцкие в сладость" [8, с. 87]. Як свідчить С. Полоцький, багатьом людям у Москві

подобалося співати псалми польською. Сам цар Федір Олексійович знав польську і навчався латині, а старший брат його Олексій Олексійович володів обома мовами. Про розмір попиту на латинські та польські видання свідчать відомості про склад бібліотек декількох московських вельмож. Так, у боярина А. Матвєєва було 7 книг польською і 7 латинською мовами; відомий державний діяч О. Ордин-Нашокін одразу замовив за кордоном аж 82 латинських книжки; у бібліотеці Московського патріарха Никона (1652–1666 рр.) знайшлося 12 книг латиною, 2 польські та декілька видань Арістотеля, демосфена та Плутарха [8, с. 87].

Однак, не дивлячись на окремі сплески інтересу до західної науки та побуту, успіхи вестернізація загалом були досить скромними як в кількісному, так і в якісному відношеннях. Стосувалося це і міжцерковних відносин. Безумовно, що вищевказані явища вплинули на сприйняття української церкви як єдиновірної, хоча підозріле ставлення до неї зберігалось. Патріарх Московський Никон стверджував, що "...гречане де и Малые Росии потеряли веру и крепость и добрых нравов нет у них". Серед прибічників патріарха Іоакима (1674–1690 рр.) С. Полоцького відкрито називали "униатом сущим римского костела", а населення білоруських земель звинувачувалося у неправослав'ї: "...малая часть из них во унию не падают, а и те, что не падают, познаваются в них останки иезувицеские" [8, с. 90]. За таких умов усвідомлення етнічних відмінностей (національна ідентичність) відрізнялося від сприйняття релігійних (релігійної ідентичності), що було надзвичайно важливим моментом.

Теорія "Москва – третій Рим", передбачала владу монарха над багатьма християнськими народами, а тому етнічної одноманітності вона не допускала апріорі. Це і змусило Москву пізніше наважитися на приєднання України. Останнє навряд чи було можливим за умови попереднього ізоляціоністського курсу.

Однак поставало питання: кому належить першість у здійсненні намісницької влади на території православної ойкумени – цареві чи патріарху? Для Московського царства притаманним було використання візантійської моделі "симфонічних" відносин царя та патріарха (хоча її так і не реалізували), яка передбачала паралелізм влади: царя – у сфері цивільній і патріарха – у церковній. Однак претензії останнього на роль голови всієї східної церкви призвели б до того, що нові території Російської держави автоматично переходили б під юрисдикцію Московського патріарха.

Саме цього принципу дотримувався у своїй політиці патріарх Никон. Будучи людиною непересічною, яка досягла небачених вершин влади, він здійснив першу й єдину в Росії спробу поставити владу священства вище влади царства. "Священство не от человека, ни человеком, но от самого Бога, и древнее и нынешнее, а не от царей"; "цари помазуются от священнической руки, а не священники от царской; ибо меньшее от большего благословляется. ... Царю вверено здешнее, а священнику небесное..." [2, с. 217] – так він розвиває папоцезаристські ідеї.

Саме себе, а не царя Никон вважав живим "образом Христа": "Патриарх есть образ жив Христов и одушевлен, делесы и словесы в себе живописуя истину ... первый архиерей во образ Христов, а митрополиты и архиепископы и епископы во образ учеников и апостолов" [5, с. 130]. Проте, згідно з християнським богослов'ям, будь-який священнослужитель, що здійснює євхаристію, представляє Ісуса Христа. Заявляючи так, Никон не визнавав рівності архієрейського сану за самою його сутністю. Основним постулатом для нього став такий: "Архиерей – подобник Бога" (на думку Никона, це стосується лише Патріарха). Сам він ставився до єпископів як до підлеглих, розглядаючи їх як "недосконаlih" у порівнянні з собою.

З 1653 р. Никон почав титулувати себе нарівні з царем великим государем. Поряд з титулом "Великий государ" Никон підписував деякі документи як "Патріарх Нового Єрусалиму" [9, с. 8–9]. На земському соборі 1653 р. патріарх виступив прибічником приєднання України та війни із Польщею. Він домогся того, щоб цар особисто очолив армію, розпочав війну з Швецією, вказував напрямки військових дій, забезпечував постачання діючої армії. Користуючись відсутністю царя, Никон практично самодержавно правив країною, використовуючи свою необмежену владу, щоб запровадити у Москві справжню теократію. За

словами американського дослідника Дж. Біллінгтона: “Не тільки патріарх, але і весь єпископат набули нового ореолу величчя. Церковні обряди перетворилися у театралізовані дійства, для чого були потрібні ще більш пишні облачення та мітри, а також детально розроблена процедура церковних соборів за участю ієрархів зарубіжної Православної Церкви. Традиційна процесія у Вербну неділю, коли в пам’ять про в’їзд Христа до Єрусалиму царь вів по Червоній площі віслюка, на якому сидів патріарх, тепер була запроваджена і в провінціях, причому представникам місцевої світської влади рекомендувалося подібним же чином висловлювати свою покірність перед митрополитами та єпископами” [1, с. 172].

У теоретичному обґрунтуванні пріоритету священства над царством Никон, зрештою, відкинув і візантійську “симфонію”, оскільки відмовився визнавати її основний елемент – незалежне від Церкви божественне походження царства. Він стверджував, що “...от священства царство произыде и ныне есть...” [5, с. 183]. Отже, помазання набуває нового сенсу – як ритуал освячення царства з боку Церкви; Патріарх, що здійснює його, служить посередником між царем земним і Царем Небесним.

Таким чином, можна констатувати, що Никон визнавав себе вищим сакральним авторитетом у порівнянні з царем.

Однак досить швидко папоцезаристські наміри Никона стали суперечити бажанню царя Олексія Михайловича стати повновладним вселенським монархом. Позбавлений його підтримки Никон втрачає свій сан, що означало перемогу східнохристиянського варіанту намісницької влади, який проголошував царя єдиним “живим образом” Христа на землі – “богом після Бога”.

Ще одним важливим питанням в російсько-українських церковних відносинах другої половини XVII ст. була церковна юрисдикція. Вирішенням його стала інкорпорація Київської митрополії до складу Московського патріархату (1686 р.).

Перші спроби підпорядкувати православну церкву на українських землях Московському патріархату відносяться ще до часів Переяславської угоди 1654 р. Однак вищі церковні кола сприйняли це вороже. Вони прагнули зберегти вірність Константинополю, до того ж відчували зневагу до московських церковних звичаїв. У свою чергу, московське духовенство вважало українські духовні практики напів’єретичними [13, с. 212]. Однак реформування російської церкви за час патріарха Никона створило умови для церковно-канонічного об’єднання. Цьому сприяло і погіршення ситуації в Україні, наслідком якої стало зростання політичної та військової залежності Лівобережжя від Росії.

Вже у 1659 р. призначений місцеблюстителем митрополичого престолу Чернігівський єпископ Лазар Баранович просить “презенти” від московського царя. Наступного року делегація київського духовенства звернулася з проханням до Олексія Михайловича дозволити обрати митрополита. Ця подія свідчила про кардинальну зміну позиції українського духовенства, порівняно із 1654 р. Але московський уряд поки що визнавав верховенство Константинопольського патріарха і дозволу на обрання митрополита не дав [4, с. 313].

Однак нова ініціатива з української сторони не забарилася з’явитися. У 1665 р. у “Статтях гетьмана І. Брюховецького” йде мова про призначення Київського митрополита Москвою і підпорядкування його Московському патріарху. І знову московський уряд діє досить обережно, не даючи чіткої позитивної відповіді. Щоправда, на Московському соборі 1666–1667 рр. було прийняте рішення про надання Чернігівському єпископату статусу архієпископату. Таким чином, російська сторона продемонструвала бажання перенести центр митрополії до Лівобережжя у випадку, якщо за Андрусівською мирною угодою 1667 р. Київ відійшов би до Польщі [4, с. 314].

Московський уряд та духовні кола звернулися із проханням до Константинопольського патріархату добровільно зректися влади над Києвом на користь Москви. Одночасно велася боротьба і проти “польських” претендентів на митрополичий престол [4, с. 314].

Остаточний статус Київської митрополії вирішується у другій половині 70-х – початку 80-х років XVIII ст. в умовах безупинного зближення Лівобережжя із Росією. Хаос

громадянської війни – “Руїни”, відсутність перспективи припинення анархії власними силами призвели політичні та церковні кола Гетьманщини до думки, що стабілізація суспільства може відбутися лише за умови визнання зверхності московської влади, проте з одночасним збереженням автономного управління.

Визначним кроком на шляху інкорпорації Київської митрополії до складу Московського патріархату стало обрання Печерського архімандрита І. Гізеля на Київську митрополитичу кафедру. Особливість цієї події полягала у тому, що висвячення І. Гізеля проводилося у Москві, без участі Константинопольського патріарха Парфенія. Це була суттєва поступка з боку Константинополя на користь Москви [4, с. 315].

Після обрання гетьманом І. Самойловича справа церковного об'єднання вступила у свою завершальну стадію.

Упродовж 1684–1685 рр. відбуваються активні зносини Самойловича із новим Константинопольським патріархом Яковом та Московським Йоакимом. Предметом переговорів була зміна юрисдикції для Києва. Серед аргументів гетьмана на користь підпорядкування Москві були, зокрема, й такі: неможливість висвячення Київських митрополитів у Константинополі у зв'язку із далекою відстанню і турецьким пануванням там; необхідність боротьби з уніатськими претендентами на митрополитичу кафедру. Щоправда, гетьман не згадав про свою особисту зацікавленість у позитивному вирішенні цього питання. Адже зміна церковного управління повинна була сприяти зменшенню політичної влади українських церковних кіл, порівняно із гетьманською владою [4, с. 315].

У 1685 р. московський уряд видав грамоту-розпорядження І. Самойловичу. Вона стосувалася виборів Київського митрополита (І. Гізель помер у 1683 р.) без зносин з Константинопольським патріархом. Наказано було послати кандидата в Москву на посвячення. Ним став Луцький православний єпископ Гедеон Святополк-Четвертинський. Він, з 1684 р. перебував на Лівобережжі, рятуючись від переслідування польської влади та уніатського єпископа Й. Шумлянського. Претендент на Київську митрополію влаштовував всі сторони: по-перше, він здобув авторитет у місцевих колах духовенства як захисник православної віри; по-друге, лояльно ставився до московської влади; по-третє, не менш важливим було й те, що він – родич гетьмана [4, с. 315–316].

Г. Святополк-Четвертинського обрано київським митрополитом на елекційному соборі 8 липня 1686 р. Для того, щоб собор прийняв “правильне” рішення, проходив він під наглядом і контролем представників гетьманської старшини. Правда, незважаючи на цю перемогу, промосковській партії собору протистояла сильна опозиція, що не погоджувалася змінити підпорядкування Київської митрополії. Крім того, канонічність самого собору була сумнівною, оскільки до його складу не ввійшов жоден церковний ієрарх. Однак світська влада, бажаючи послабити опір духовенства і підштовхуючи його до зміни юрисдикції, пообіцяла зберегти всі традиційні “права і вольності” Київської митрополії. Це підтвердив спеціальний царський указ, який залишив за митрополитом такі привілеї: зберігалася незалежна система церковного судочинства, в яке не міг втручатися Московський патріарх; вибори митрополита мають відбуватися без втручання Москви (патріарх лише давав благословення); зберігалася юрисдикція митрополита над усіма єпархіями; залишалися незалежними система освіти і книгодрукування; підтверджувалося право на власність православних церковних ієрархів; зберігалася вищість Київського митрополита над рештою українських ієрархів, які перебували під юрисдикцією Московського патріархату. Крім того, зазначалося, що Київський митрополит повинен був радитися із гетьманом у справах, що стосувалися православних єпархій Речі Посполитої [6, с. 120].

Але стати канонічною зміна юрисдикції могла лише за умови згоди Константинопольського патріарху. Завдяки дипломатичному тиску та хабарам (в одному з листів патріарх згадував про “милостиню” від дяка московського посольств Нікіти Алексеєва: соболів, червінців та ін.) Московська держава отримала допомогу Османської імперії, яка у 1686 р. примусила патріарха погодитися на передачу юрисдикції. За “Вічним миром”, що був підписаний у 1686 р. між Московією та Річчю Посполитою, Київський

митрополит переходив під юрисдикцію Московського патріарха. Правда, ще до того, як передачу юрисдикції було завершено, Московський патріарх змусив Святополка-Четвертинського обмежити свій титул до митрополита “Київського, галицького та Малої Русі” [3, с. 349].

Здавалося, що теоретично це підпорядкування просто призвело до заміни Константинопольського патріарха на Московського. В Україні та Білорусі продовжувала існувати окрема церква, що складалася з шести єпархій: двох на Лівобережній Україні з місцевою адміністрацією під протекцією Московської держави (Київ і Чернігів) і чотирьох на території Речі Посполитої (Львів, Луцьк, Перемишль, Могилів-Мстислав). Ці єпархії визнавали юрисдикцію Київського митрополита [6, с. 121].

Насправді ж, Київська митрополія поступово втрачала владу над усіма єпархіями. Вже у 1688 р. з-під юрисдикції Києва було вилучено Чернігів і передано під владу Московського патріарха. На початку XVIII ст. Львівська, Луцька та Перемишльська єпархії перейшли до унії. Могилівсько-Мстиславська єпархія хоча і залишилася православною, однак була підпорядкована Московському патріарху. У 1720 р. влада Київського митрополита поширювалася лише на Київську єпархію [7, с. 225–226].

Протягом 20 років (1722–1742 рр.) у Києві не було митрополитів, тільки архієпископи. Із центру окремої церкви Київ перетворився на єпархію Російської Православної Церкви [6, с. 122].

Таким чином, приєднання Київської митрополії до Московського патріархату поставило православну церкву на Лівобережній Україні у кардинально нові умови існування. Статус державної церкви безумовно позитивно вплинув на внутрішній розвиток останньої.

Але, водночас, загальні етатистські та централізаторські тенденції, що були притаманні абсолютистському режимові, який формувався в Росії вже з половини XVII століття, зумовили неухильний процес інкорпорації Київської митрополії до державно-політичної системи та до російської церкви. За словами українського дослідника М. Ф. Юрія: “... позбавлена релігійної ідентичності Україна повинна була позбутися і ідентичності національної. Залишившись без особливої церковної традиції і канонічної автономії, Україна і з етнічного погляду стає для імперської влади частиною Росії” [13, с. 550].

Таким чином, етнічна уніфікація розвивається у прямому зв’язку із уніфікацією релігійною. Майбутніми наслідками цих подій стане ліквідація гетьманської автономії та підпорядкуванням місцевого населення владі російських державних структур.

Список використаних джерел

1. Биллингтон Дж. Х. Икона и топор. Опыт истолкования русской культуры / Биллингтон Дж. Х. [пер. с англ. С. Ильина, М. Еремина, Н. Мовниной, И. Гуровой, В. Муравьева, Н. Федоровой]. – М.: Рудомино, 2001. – 880 с.
2. Гиббенет Н. Историческое исследование дела Патриарха Никона: В 2 ч. Ч.2 / Гиббенет Н. – СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1882. – 508 с.
3. Живов В. М. Вопрос о церковной юрисдикции в российско-украинских отношениях XVII – начала XVIII века // Живов В. М. Разыскания в области и предыстории русской культуры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 344–363.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т. Т. II. Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. – К.: Центр духовної культури, 1997. – 376 с.
5. Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович: В 2 т. / Каптерев Ф. Н. – Сергиев Посад: Типография Св. – Троицк. Сергиевой Лавры, 1912. – Т. 2. – VIII, 547, XL с.
6. Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654 – 1780-ті роки) // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 117–132.
7. Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками / Лурье В. М. – М.: Три квадрата, 2009. – 296 с.
8. Нечаев В. В. Малорусско-польское влияние в Москве и русская школа XVII века / Нечаев В. В. // Три века. – Т. 2. – М.: ГИС, 1991. – С. 77–105.
9. Никольский Н. М. Реформа Никона и происхождение раскола / Никольский Н. М. // Три века. – Т. 2. – М.: ГИС, 1991. – С. 5–38.
10. Русское православие: веки истории [Колл. моногр.] / Науч. ред. А. И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
11. Федорів Ю., о. Історія церкви в Україні / Федорів Ю. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу, Видавничий відділ “Свічадо”, 2001. – 364 с.;
12. Харламович К. В. Малороссийское влияние на русскую церковную жизнь. – Т. 1. / Харламович К. В. – Казань, 1914. – XII, 398 с.
13. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / Юрій М. Ф. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.

Вадим Ореховский

РОССИЙСКО-УКРАИНСКИЕ ЦЕРКОВНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В XVII – НАЧАЛЕ XVIII В.

Статья посвящена вопросу российско-украинских церковных отношений XVII – начала XVIII в., результатом которых стал неуклонный процесс инкорпорации Киевской митрополии в российскую государственно-политическую систему и Московский патриархат.

Ключевые слова: Украина, Россия, Киевская митрополия, Московский патриархат, церковные отношения, религиозная политика.

Vadym Orehovskyy

RUSSIAN-UKRAINIAN CHURCH RELATIONS OF XVII – BEGINNING OF XVIII CENTURY

The article is devoted the question of the Russian-Ukrainian church relations of XVII – beginning of XVIII century, the result of which became the steady incorporation process of the Kyiv metropole to the Russian state-political system and to Moscow patriarchy.

Key words: Ukraine, Russia, Kyiv metropole, Moscow patriarchy, church.